

Hosrov Bey Sultanov ve Onun Kafkas'ın Kurtuluşu Raporu

Hacali Necefoglu*

Giriş

Azerbaycan İstiklal Beyannamesi'ni imzalamış 26 kişiden biri olan Hosrov Bey Paşa Bey oğlu Sultanov (Sultanzade), 10 Mayıs 1879 tarihinde Zengezur kazası Hacışamlı nahiyesi Kasımuşağı obasının, Kurthacı/Kurtgezi köyünde bölgenin nüfuzlu toprak ağası olan Ali Paşa Bey'in ailesinde dünyaya gelmiştir. Hosrov Bey orta eğitimini Yelizavetpol (Gence) Gimnaziyumu'nda, yüksek öğrenimini ise Odessa'daki "Novorossiysk" İmparatorluk Üniversitesi Tıp Fakültesinde almıştır^{1,2}.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriye'si tarafından, Kafkas Cephesi'nde savaştan zarar gören Müslümanlara yardım için Kars, Erzurum, Batum vilayetleri ve Erivan (İrevan) guberniyasına Baş Müvekkil olarak görevlendirilen Hosrov Bey Sultanov'un, bölgede savaş mağduru birçok Müslüman'ın hayatını kurtarmasının yanı sıra, onların hakları uğrunda da mücadele verdiğini bilmekteyiz³.

1917 yılının şubat ayında, Rusya'da devrim sonucu Romanovlar Hanedanı'nın düşüşünden sonra oluşturulan Geçici Hükümet, Güney Kafkas yönetimi için Özel Transkafkasya Komitesi oluşturmuştu. Geçici Hükümet'in ilan ettiği Umum Rusya Müessisler (Kurucular) Meclisi seçimlerinde Güney Kafkas'tan milletvekili seçilen Hosrov Bey Sultanov, Meclis'in seçimi kaybeden Bolşevikler tarafından feshedilmesinden sonra, Güney Kafkas milletvekillerinin 14 Şubat 1918 tarihinde oluşturdukları Transkafkasya Seymi'nin 44 Müslüman Fraksiyonu üyelerinden biri

* Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi, Kafkasya ve Orta Asya Araştırma Merkezi, Kars/TÜRKİYE, alinecef@hotmail.com ORCID: 0000-0003-2901-3748

1 İltifat Əliyərli, Tahir Behbudov. *İstiqlal Fədailəri - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Daxili İşlər Nazirləri və Silahdaşları (1918-1920-ci illər)*. Mütərcim, Bakı 2013, s. 294-310.

2 Ziyadxan Nəbibəyli. *Sultan Bəy və Xosrov Bəy Qardaşları*, Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, Bakı 2011, 224 s.

3 Xosrov Paşa Bey Soltanov, "Bakı Müsəlman Cəmiyyəti-Xeyriyyəsi Hər bəzədələrə Yardım Şöbəsinin Fəaliyyəti", *Qardaş Köməyi*, Nurlan Yay., Bakı 2002, s. 110; İpək yolu Nəşriyyatı, Bakı 2012, 220 s.

olmuştu. 22 Nisan 1918'de Transkafkasya Seymi, Müslüman Fraksiyonu'nun teklifi ve ısrarı ile Güney Kafkas'ın Rusya'dan bağımsızlığını ilan ederek, Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'ni oluştursa da; iç ve dış siyasette millî çıkar çatışmaları sonucu Gürcü temsilcileri Seym'den ayrılmış, 26 Mayıs'ta da Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmişlerdir. Ertesi gün de Müslüman Fraksiyonu toplanarak Azerbaycan Milli Şurası'nı oluşturmuş ve Mehmet Emin Resulzade'yi Milli Şura Başkanı olarak seçmiştir. Toplantıda Azerbaycan Milli Şurası Yürütme Kurulu da belirlenmiştir. Başkanı Fethali Han Hoyski olan dokuz kişilik Yürütme Kurulunun üyelerinin biri de Hosrov Bey Sultanov idi. 28 Mayıs 1918 tarihinde Hosrov Bey Sultanov'un da iştirak ettiği toplantıda, Türk-Müslüman Dünyasında ilk demokratik cumhuriyet ilan edilerek ilk geçici hükümetin yapısı onaylandı. Böylece ilk hükümetin Savunma Bakanlığı (Harp Nazırı) görevi de Hosrov Bey Sultanov'a verildi. 16 Haziran 1918'de Tiflis'ten Gence'ye taşınan Milli Şura ve Hükümeti ile Gence'de bulunan Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa arasında oluşan ihtilaf sonucu; ertesi gün Milli Şura kendini feshetti ve Kurucu Meclis çağrılana kadar tüm yasama ve yürütme yetkilerini Fethali Han Hoyski'nin Başkanlığında kurulan İkinci Geçici Hükümet'e verdi. Bu hükümette de Hosrov Bey Sultanov Tarım Bakanı olmuştur. 15 Eylül 1918'de Bakü, Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Kolordusu birlikleri tarafından düşmandan temizlendi. Geçici Hükümet Bakü'ye yerleştikten bir ay sonra Azerbaycan Milli Şurası yeniden faaliyete başladı ve Kurucu Meclis çağırılması görevini üstlendi. 7 Aralık 1918 tarihinde Azerbaycan'da yaşayan tüm halkların ve mevcut siyasi kuvvetlerin temsil edildiği, Müslüman Doğusu'nda dönemin en demokratik ilkeleri esasında oluşturulan yeni bir Parlatentonun açılışı gerçekleşti. Fethali Han Hoyski'nin Başkanı olduğu üçüncü kabinede Hosrov Bey Sultanov yeniden Tarım Bakanı olarak atandı⁴.

Mondros Mütarekesinden sonra Osmanlı askeri birliklerinin Güney Kafkas'tan çekilmesi ile bölgede Ermeni silahlı kuvvetlerinin etnik temizleme faaliyetlerinin artması, Zengezur ve Karabağ'da Ermeni ayrılıkçı hareketlerinin başlaması ve Andronik'in silahlı çetelerinin yaptığı kanlı olaylar, Azerbaycan'ı Güney-Batı bölgesinde toprak kaybı tehlikesi ile karşı karşıya bırakmıştı. Azerbaycan Cumhuriyeti parlatentosu 15 Ocak 1919 tarihli kararı ile Cavanşir, Şuşa, Cebrayıl ve Zengezur kazalarını kapsayan Karabağ Genel Valiliği oluşturarak Hosrov Bey Sultanov'u Karabağ Genel Valisi olarak atadı⁵. Hosrov Bey

4 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, C II/I, Lider nəşriyyat, Bakı 2004, s. 28-37.

5 *Azərbaycan Cümhuriyyəti*, Elm, Bakı 1998, s. 194.

Sultanov'un çabaları sonucunda Ermenilerin aralıksız saldırıları, terör eylemleri önledi⁶. Hosrov Bey'in organize ettiği savunma birlikleri, Ermenileri Şuşa ve Hankendi'nde yenilgiye uğrattı⁷. Genel Valiliğin faaliyeti bölgede güvenliğin sağlanmasında önemli rol oynadı. Genel Vali Hosrov Bey Sultanov, ayrılıkçılara karşı kararlılıkla mücadele ediyordu⁸. 5 Haziran'da Ermeni Milli Şurası'nın Taşnak üyeleri, İngiliz komutanlığı temsilcilerinin gözetiminde Şuşa'dan Tiflis'e sürgün edildi. Ertesi gün ise Azerbaycan Taburu, Şuşa'nın Ermeniler yaşayan kısmındaki kışlaya yerleştirildi. Burada yapılan mitingde Ermeniler, Azerbaycan Cumhuriyet Hükümetini tanıdıklarını bildirdiler⁹. Hosrov Bey Sultanov somut eylemlerle beraber, Karabağ sorununun kesin bir biçimde çözümü için gereken tedbirleri hükümete arz etmişti¹⁰. Ermenilerin tüm itirazlarına, fitne ve fesatlarına rağmen Hosrov Bey Sultanov'un Karabağ Genel Valisi olarak atanmasının ne kadar isabetli olduğunu, Üzeyir Bey Hacıbeyov'un "Azerbaycan" gazetesinde (24 Haziran 1919 il) yayımladığı yazısından görüyoruz:

"Gerçekten de Hosrov Bey, Karabağ için en münasip bir reistir. Karabağ hayatına tamamen aşına olan bu zat, sağlam bir vücuda sahip olduğu gibi, sağlam ve selamet politika yürüten ve görevlendirildiği yerin genel çıkarını hususi surette göz önünde tutan bir zattır. Ermeniler Karabağ'da kasıtlı olarak suni huzursuzluklar çıkararak, Karabağ Genel Valisi'ni Baş Komutanlık gözündə lekelemek istiyorlar. Eğer Karabağ Müslümanları arasında büyük bir nüfuza sahip olan ve Ermeni cemaati tarafından dahi muhterem sayılan Hosrov Bey, Karabağ'ın yönetiminde olmasaydı; burası, Azerbaycan'ın cenneti hesap olunan bu yer çoktan cehenneme dönmüş, katli-kıtıl ocağı olmuştu"¹¹.

28 Nisan 1920'de Rus Bolşevik ordusunun Azerbaycan'ı işgal etmesiyle, Azerbaycan Cumhuriyeti sukut etti. Hosrov Bey Sultanov Bakü'ye çağınırlarak hapsedildi.

6 İsmayıl Musayev, *Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər)*, Bakı 1998, s. 385.

7 Akif Nağı, "Ermənilərin İlk Ərazi İddiaları və Cümhuriyyət Dövrü", *Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah*. 7-ci elmi-əməli konfransın materialları toplusu, Qanun, Bakı 2008, s. 15-24.

8 Həvva Məmmədova, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövründə Yuxarı Qarabağda Siyasi Vəziyyət: Erməni Terrorizminin Güclənməsi (1918-1920)*, Nağıl Evi, Bakı 2006, 150 s.

9 *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*. C II/I, Lider nəşriyyat, Bakı 2005, s. 133.

10 İsmayıl Musa, "Qarabağ General-Quəbənatorluğunun Təşkili və Fəaliyyəti: Məqsədlər, Problemlər, Nəticələr", *Qarabağ Dünən, Bu Gün Və Sabah*, 8-ci elmi-əməli konfransın materialları toplusu, Bakı 2009, s. 87-96.

11 Şəmistan Nəzirli, *Topoqraf-General İbrahim Ağə Vəkilov*, Zaman nəşriyyatı, Bakı 2002, s. 66, 67.

Fakat Odessa'dan üniversite arkadaşı olan Azerbaycan Sovyet Hükümeti Başkanı Neriman Nerimanov'un müdahalesiyle hapisten kurtuldu¹².

Çeşitli kaynaklarda¹³ Hosrov Bey Sultanov'un 1923 yılında Türkiye'ye iltica ettiği yazılsa da, 1920 yılında İran'a geçtiği muhtemeldir¹⁴. Onun 1921 yılında Trabzon'da bulunduğunu, Azerbaycan SSC'nin Ankara Büyükelçisi İbrahim Ebilov'un 16 Kasım 1921 tarihli raporlarından¹⁵ öğreniyoruz:

“... Trabzon'a gelen karşı devrimciler Doktor Hosrov Sultanov başkanlığında güya Azerbaycan göçmenlerine, dağlılara ve yerli Türk fakirlerine yardım için sözde “hayır cemiyeti” teşkil etmişler. Cemiyet'in tüzüğüne göre, Anadolu'nun tüm sahil şehirlerinde ve Kars'ta şubeler açmak öngörülüyor. Bu karşı devrimcilerin hayırseverlik ve yardım kisvesi altında örgüt ağlarını tüm Türkiye'ye yaymak ve bunlar vasıtasıyla kara emellerini yönetmek istedikleri aşikârdır. Bu Cemiyet'in organizasyon komitesine, yerel Milli Savunma Komitesi'nden iki kişinin dâhil olduğunu kaydetmek gerekiyor. Bende olan güvenilir bilgilere göre, H. Sultanov'un Başkanlığında Cemiyet'in organizasyon komitesi ilk olarak organizasyona gereken bütçenin ayrılması için Türk Hükümeti'ne müracaat etmiştir.”¹⁶

1924 yılında İstanbul'a gelen Hosrov Bey Sultanov, buradaki Azerbaycanlı siyasi muhacirleri örgütlemeye çalışmıştır¹⁷. Mehmet Emin Resulzade ile anlaşamayan Hosrov Bey Sultanov (Türkiye'den yazdığı mektuplarında artık Sultanzade soyadını kullanıyor - H. N.); Azerbaycan Cumhuriyeti'nin muhaceretteki eski bürokrat ve askerlerini, Musavat Partisi'nden ayrılanları ve tarafsız Azerbaycan aydınlarını, Azerbaycan Milli Demokratik Cumhuriyet Partisi'nde birleştirmek içi uğraşmıştır¹⁸. İstanbul'da bulunan Kafkas muhacirlerinin liderleri ile Kafkas Konfederatları Bileşik Komitesi oluşturarak, Kafkas halklarının Rus esaretinden

12 Əliyərli, *age.*, s. 305.

13 Əliyərli, *age.*, s. 307; Məmmədova, *age.*, s. 100; Натиг Мамедзаде, "На Пути к Великой Миссии", *Region plus*, 1 июня 2017, с. 5-9.

14 Faiq Abdullayev, *Zəngəzur Aslan - Aslan Boy Sultanov*, Bilik Neşriyyatı, Bakı 2012, s. 286.

15 Джамиль Гасанлы, *История Дипломатии Азербайджанской Республики*, В трех томах, Том II, Москва, Изд. ФЛИНТА, Изд. НАУКА, 2013, с. 497.

16 *Azərbaycan-Türkiyə Münasibətləri (1920-1922)*, Sənədlər və Materiallar. Bakı, Azərbaycan Atatürk Mərkəzi, Orxan Nəşriyyatı, 2003, s 176, 177.

17 А. М. Топчибаши. *Парижский архив 1919–1940*. В четырех книгах. Книга третья 1924–1930. Составители, предисловие, перевод и примечания Г. Мамулия и Р. Абуталыбов. Москва: Художественная литература, 2017, 720 с.

18 Топчибаши, *age.*, s. 9.

kurtarılması çalışmalarını sürdürmüştür¹⁹. 1926 yılında Kafkas ve Ukrayna halkları muhacir örgütlerinin Paris'te yayınladığı “Prometeus” (“Prométhée”) dergisinin kurucularından biri olmuştur²⁰. 1925'de de İran'a giderek orada bulunan muhacirleri Sovyetlere karşı örgütlemeye çalışmıştır²¹. 15 Temmuz 1926 tarihinde, Mehmet Emin Rasulzade ile birlikte İstanbul'da kurulan Kafkas İstiklal Komitesi'ne dâhil olmuştur²². 1934-1939 yıllarında “Kafkas” grubunda faaliyet gösteren Hosrov Bey Sultanov Mayıs 1940'da Kafkas Konfederasyon Konseyi'ni İstanbul'da kurulan şubesinde Azerbaycan'ı temsil etmiştir²³.

Almanların 1941 yılında Sovyetler Birliği'ne savaş açmasıyla birlikte, Kafkas halklarında Moskova'nın hükümdarlığından kurtarıma umudu doğdu. 1920 yılından beridir devam eden Bolşevik işgalinin, kendi halkları üstünde yarattığı yıkımdan bahseden sürgündeki liderler, kendi vatanlarına yaklaşmakta olan savaşta üzerlerine düşecek sorumluluktan bahsetmekteydi. Bu sorumluluklardan biri de, Türkiye'deki faal Azerbaycan kuvvetlerinin seferber edilmesi için yapılacak olan örgütsel çalışmaydı. Azerbaycan'ın Sovyet işgalinden kurtarılacağını uman Hosrov Bey Sultanov, Almanya'nın Türkiye'deki Büyükelçisi Franz von Papen ile görüşerek ona, Türkiye'deki Azerbaycanlı muhacirlerin Kafkas'ın kurtuluşu için Almanlarla iş birliği yapabileceğine dair bir rapor sunmuştur²⁴. Franz von Papen'in 24 Kasım 1941 tarihinde üst yazı ile Alman Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği “Azerbaycan Türklerinin Lideri Kafkas'ın Kurtuluşu Hakkında” konulu rapor, Almanya yenildikten sonra Alman Dışişleri arşivi içinde Sovyetler Birliğine getirilerek, birçok belge gibi Rusçaya çevrilmiştir. Anılan raporun Rusça çevirisi Rusya Federasyonu Devlet Arşivinde bulunmaktadır (Fond R-9401, opis 2, delo 100, list 381 - 386)²⁵. Belgede yazarın ismi geçmese de yazarın kendisini Bakü Müslüman

19 Топчибаши, *age.*, s. 171-249.

20 Георгий Мамулия, "Краткий очерк истории журнала «Прометей»", Nowy Prometeusz, nr 0, grudzień 2010, ss. 77-94.

21 Георгий Мамулия, Рамиз Абуталыбов, Страна огней, В борьбе за свободу и независимость, Политическая история азербайджанской эмиграции, 1920-1945 гг, “СБС”, Баку, 2014, 252-257.

22 Мамулия, Абуталыбов, *age.*, s. 258, 259.

23 Мамулия, Абуталыбов, *age.*, s. 560.

24 Соцков Л. Ф. Неизвестный сепаратизм: На службе СД и Абвера: Из секретных досье разведки — М.: Рипол классик, 2003, 336 с.

25 «Руководитель азербайджанских тюрков об освобождении Кавказа», перевод с немецкого, Копия, Германское посольство, Анкара, документ №А6032, 24 ноября 1941 года. <http://9may.ru/unsecret/m10011709> (Erişim: 01.11.2017).

Cemiyet-i Hayriyesi'nin Kafkas Cephesi'nde savaştan zarar gören Müslümanlara yardım etmek üzere görevlendirdiği Baş Müvekkil²⁶, bağımsız Azerbaycan'ın ilk Savunma Bakanı ve de Karabağ Genel Valisi olarak tanımlaması, bu raporun kesinlikle Hosrov Bey Sultanov'a ait olduğunu kanıtlamıştır.

Raporda Alman - Sovyet savaşının Kafkas halklarında Sovyet köleliğinden kurtuluş ümidi yarattığını ve Alman ordularının başarıları sayesinde bu ümidin bir inanca dönüştüğünü yazan Hosrov Bey Sultanov, kendisini 20 yıldır halklarını komünizmin oluşturduğu dayanılmaz durumdan kurtarma yolu arayan Azerbaycanlı ulusal-özerkçilerden biri olarak tanımlıyordu. Bu savaş sonucunda halklarının komünist karabasanından kurtulacağını ve siyasi bağımsızlıklarına ulaşacağını düşündüklerini ve bu uğurda her şeyi feda etmeye hazır olduklarını bildiriyordu. Bu işte Türkiye'de bulunan faal Azerbaycanlı kuvvetlerinin seferber edilmesi için organize çalışmalar yapılmasının gerektiğini ve böyle çalışma için uygun ortamın bulunduğunu kaydeden Hosrov Bey Sultanov; Arpaçay'da 5000 Azerbaycanlının yaşadığı 60 köyün var olduğunu, Türk ordusunda da 60 kadar Azerbaycanlı subayın bulunduğunu yazıyor.

Raporda Almanlarla iş birliğinin zaruri koşulu olarak Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması vurgulanmaktadır (Raporun Rusça çevirisinin sureti ve Rusçadan Türkçeye çevirisi ekte verilmiştir).

1941 Almanya Dışişleri Bakanlığı'nın isteği ile Berlin'e gelen Mehmet Emin Resulzade, Hosrov Bey Sultanov ile birlikte Mustafa Vekilli'yi ve Miryakup Mehtiyev'i davet ederek, Azerbaycan'ın Bolşevik istilasından kuruluşu amacıyla "Azerbaycan Milli Komitesi"ni kurmuştur. Komite kamplarda bulunan Müslüman-Türk esirlerin durumunun iyileştirilmesi çalışmaları ile birlikte, Almanya'nın Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanınması ve Sovyetler'in yenilmesi dâhilinde bu bağımsızlığa teminat vermesi yönünde, Alman Dışişleri ile görüşmeler yapıyordu²⁷. 1942 yılında Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Berlin'deki "Adlon" otelinde düzenlediği Sovyet muhacirleri konferansına Hosrov Bey Sultanov'un da katıldığı bilinmektedir.

7 Ocak 1943 yılında vefat eden Hosrov Bey Sultanov, İstanbul Feriköy mezarlığında defnedilmiştir.

26 Betül Aslan. Kardeş Kömeği (Yardımlı) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2000, s. 412.

27 Xaləddin İbrahimli, Azərbycan Mühacirəti Tarixi, ADPU nəşriyyatı, Bakı 2012, s. 311, 312.

Kaynaklar

Abdullayev, Faiq, *Zəngəzur Aslanı - Aslan Bəy Sultanov*, Bilik Neşriyyatı, Bakı 2012.

Aslan, Betül, *Kardaş Kömeği (Yardımu) ve Bakü Müslüman Cəmiyyəti-i Həyriyyəsi*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2000.

Azərbaycan Cümhuriyyəti, Elm, Bakı 1998, s. 194.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, C II/I, Lider nəşriyyat, Bakı 2004.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, C II/II, Lider nəşriyyat, Bakı 2005.

Azərbaycan–Türkiyə Münasibətləri (1920-1922), Sənədlər və Materiallar, Azərbaycan Atatürk Mərkəzi, Orxan Nəşriyyatı, Bakı 2003.

Əliyərli, İltifat, Behbudov, Tahir, *İstiqlal Fədailəri - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Daxili İşlər Nazirləri və Silahdaşları (1918-1920-ci illər)*, Mütərcim, Bakı 2013.

İbrahimli, Xaləddin, *Azərbaycan Mühacirəti Tarixi*, ADPU nəşriyyatı, Bakı 2012.

Məmmədova, Həvva, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövründə Yuxarı Qarabağda Siyasi Vəziyyət: Erməni Terrorizminin Güclənməsi (1918-1920)*, Nağıl Evi nəşriyyatı, Bakı 2006.

Musa, İsmayıl, “Qarabağ General-Qubernatorluğunun Təşkili və Fəaliyyəti: Məqsədlər, Problemlər, Nəticələr”, *Qarabağ Dünən, Bu Gün Və Sabah*, 8-ci elmi-əməli konfransının materialları toplusu, Bakı 2009.

Musayev, İsmayıl, *Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər)*, Bakı 1998.

Nağı, Akif, “Ermənilərin İlk Ərazi İddiaları və Cümhuriyyət Dövrü”, *Qarabağ Dünən, Bu Gün və Sabah*. 7-ci elmi-əməli konfransının materialları toplusu, Qanun, Bakı 2008.

Nəbibəyli, Ziyadxan, *Sultan Bəy və Xosrov Bəy Qardaşları*, Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, Bakı 2011.

Nəzirli, Şəmistan, *Topoqraf-General İbrahim Ağa Vəkilov*, Zaman nəşriyyatı, Bakı 2002.

Soltanov, Xosrov Paşa Bey, “Bakı Müsəlman Cəmiyyəti-Xeyriyyəsi Hərzbəhdələrə Yardım Şöbəsinin Fəaliyyəti”, *Qardaş Kömeği*, Nurlan Yay., Bakı 2002; İpək yolu Nəşriyyatı, Bakı 2012.

Гасанлы, Джамиль, *История Дипломатии Азербайджанской Республики*. В трех томах, Том II, Изд. ФЛИНТА, Изд. НАУКА, Москва 2013.

Мамедзаде, Натиг «На Пути к Великой Миссии», *Region plus*, 1 июня 2017.

Мамулия, Георгий, «Краткий очерк истории журнала «Прометей»», *Nowy Prometeusz*, nr 0, grudzień 2010.

Мамулия, Георгий, Абуталыбов, Рамиз, *Страна огней, В борьбе за свободу и независимость, Политическая история азербайджанской эмиграции, 1920-1945 гг.* «СBS», Баку 2014.

«Руководитель азербайджанских тюрок об освобождении Кавказа», перевод с немецкого, Копия, Германское посольство, Анкара, документ №А6032, 24 ноября 1941 года. <http://9may.ru/unsecret/m10011709> (Erişim: 01.11.2017).

Соцков, Л. Ф., *Неизвестный сепаратизм: На службе СД и Абвера: Из секретных досье разведки*, Рипол классик, Москва 2003.

Топчибаши, А. М., *Парижский архив 1919–1940*. В четырех книгах. Книга третья 1924–1930. Составители, предисловие, перевод и примечания Г. Мамулия и Р. Абуталыбов. Художественная литература, Москва 2017.

AZERBAYCAN TÜRKLERİNİN LİDERİ KAFKAS'IN KURTULUŞU
HAKKINDA

Almancadan çeviri

Kopya

Alman Büyükelçiliği

No A 6032

Ankara

24 Kasım 1941

İçerik: Azerbaycan Türklerinin Lideri Kafkas'ın Kurtuluşu Hakkında

Azerbaycan Türklerinin İstanbul'da bulunan liderinin Kafkas'ın gelecekteki siyasi gelişmesi açısından ilgi çeken raporunu Size gönderiyorum.

Papen

Dışişleri Bakanlığına

Berlin

Aslına uygundur: (imza)

Rusya Federasyonu Devler Arşivi

FondP-9401

Opis2

Delo 100

List 381

Kopya № Pol. V 4791/41/

Alman-Sovyet savaşı Sovyetler tarafından köleleştirilmiş Kafkas halklarına kölelikten kurtulma umudu verdi. Bu umut Alman ordusunun başarıları arttıkça inanca dönüştü.

20 yıldır Azerbaycanlı ulusal-özerkçiler olan bizler, halkımız için komünizmin oluşturduğu dayanılmaz durumdan çıkış yolu arıyoruz. Mevcut durumda halkın fiziksel imhası ile birlikte ahlaki çöküşü onun varlığını tehdit etmektedir ve Alman-Sovyet savaşında, kurtuluşumuz ve bağımsızlığımız uğrunda bir mücadele görüyoruz. Bu mücadelede tüm arzu ve amaçlarımızı, Almanları desteklemek için yönetmeye hazırız. Bolşevik yönetimi terörünün sürdüğü 20 yıl boyunca on binlerce en iyi oğullarının yaşamını feda eden halkımız, kendilerini komünist karabasanından kurtarmak ve siyasi bağımsızlıklarını yeniden tesis etmek için her türlü fedakârlığa hazırdır.

Bu yıllarda Azerbaycan'da yaşayan insanlarımızla olan sıkı ilişkiler, halkımızla temas kurma ve ikili bilgi sağlama fırsatı verdi. Şimdi, Kafkasya'nın sınırlarına yaklaşan askeri olaylarla bağlantılı olarak bu temasın yeniden kurulması, Alman komutanlığıyla yeniden canlanan Azerbaycan halkı arasında aktif faaliyetin gereken anda koordine edilmesi için büyük önem ve güncellik arz eden bir mesele olmuştur. Anavatanla iletişimin yanı sıra

burada, yani Türkiye’de de uygun çalışmanın yapılması gerekmektedir. Bu çalışmanın iki yönü olmalıdır:

1. Türkiye’deki faal Azerbaycan kuvvetlerinin seferber edilmesi için örgütsel çalışma.

Bu görevin ilk maddesini gerçekleştirmek için, şimdi oldukça elverişli koşullar var. Sovyet hâkimiyetinin ve bununla birlikte Türkiye’nin varlığını her zaman tehdit eden Rus egemenliğinin çöküşünün yakınlaşması, Türkiye’nin asırlık hayalinin gerçekleşmesidir. Bu çöküş bağlamında Kafkas’ın Rusya’dan ayrılması ve bağımsız Kafkas devletlerinin yaratılması, gelecekte kuzeyden gelen olası bir tehdide karşı Türkiye için bir teminat olarak görünüyor. Onlar bu teminatı Alman ordusunun gücü ile elde etmeyi umuyorlar. Böylelikle, Türkiye’nin hayatı çıkarları onu Almanya ile işbirliği yapmaya mecbur bırakıyor ve bu işbirliği de bizlerin, Azerbaycanlı ulusalcı vatanseverlerin özlemleri ve arzuları ile tam olarak örtüşmektedir. Ve bütün bunlara rağmen Türk siyasetinde bilinen bir kararsızlık gözlemleniyorsa da, bu durum öncelikle çok temkinli, ihtiyath ve barışsever bir kişiliğe sahip Türk Cumhurbaşkanı’nın karakterinden; ikinci olarak Türkiye’nin savaşan taraflardan birinin nihai zaferine kadar İngiltere ve Almanya arasında bir barışın yapılacağına ve bu durumda Türk tarafsızlığının korunmasının en yüksek siyasi fayda sağlayacağına olan ümidinden; son olarak da Türk iktidar dairelerinde İngiliz nüfuzunun henüz tamamen ortadan kalkmadığı gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Ancak Alman ordusunun önemli başarılarının etkisi ve Türk askeri çevrelerinin baskısıyla, Türkiye hükümet çevrelerinde Almanya ile işbirliği arzusu giderek artmaktadır. Türk toplumunda Azerbaycan’a olan sempati de bu arzulara epey rol oynanmaktadır. Azerbaycan bu sempatiyi, 20 yıl önce Türkiye’nin varlığının korunması uğrunda bağımsızlığını kaybetmesinin yanı sıra, Bakü’deki Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi’nin 1914-1918 savaşı sırasında Ruslar tarafından işgal edilmiş Türkiye vilayetlerindeki on binlerce Türk nüfusa verdiği büyük manevi ve maddi desteği sayesinde kazanmıştır. Bu destek sonucu o Türk nüfus hem açlıktan ölmekten hem de Ermeni çetelerince katledilmekten kurtulmuştu. O desteğin organizatörü, gerek Cemiyet-i Hayriye’nin Eski Baş Müvekkili olmasından, gerekse de bağımsız Azerbaycan’da ilk olarak birinci Savunma Bakanı, sonra da Karabağ Genel Valisi makamlarında bulunmasından dolayı, Türk hükümet çevrelerinde iyi tanınan bu satırların yazarı olmuştur. Bu durum bana, Türk siyasi çevreleri ve özellikle de askeri çevreleri ile yakın temasta bulunma fırsatı veriyor. Bunların arasında yüksek mevkilerde bulunan ve hatta beni memleketimden bile tanıyan birçok kişi var. Türkler ve Almanlar arasında siyasi ve askeri işbirliği kurma olasılığının, görevimizin ilk bölümü olan “Bolşeviklerden Türkiye’ye göç eden çok sayıda Azerbaycan nüfusu arasında aktif güçlerin örgütlenmesi” işini büyük ölçüde kolaylaştıracağını ve sadeleştireceğini söylemeye gerek yok.

Arpaçay nehri üzerinde 5.000 Azerbaycanlının yaşadığı 60 köy vardır. Ayrıca, ağırlıklı olarak Kars bölgesinde konuşlandırılan yaklaşık 300 partizan var. Türk ordusunda da yaklaşık 60 Azerbaycanlı subay bulunuyor. Aynı zamanda, Türk hükümetinin sayısız eski Azerbaycanlı, Çerkez ve Abhaz göçmenleri arasında asker celp etme kararı, itibarlı bir

askeri örgüt için büyük personel oluşturabilir. Böyle bir örgüt, Kafkasya'daki Alman askeri operasyonları sırasında gerektiğinde önemli bir rol oynayabilir.

Kafkas'ta toprak fetihleri ile hiç ilgisi olmayan Türkiye ve Almanya ile birlikte Kafkas'ın kurtarılması mücadelesine aktif katılımın, Kafkas'ın Anglo-Sovyet egemenliğinden kurtuluşunu daha da kolaylaştıracağı ve hızlandıracağını, ülkeyi büyük insan kayıplarından ve harabiyetten kurtaracağını ve Bakü petrol sanayisini imha edilmekten koruyacağını umuyoruz.

Moskova'nın düşüşünün ve Almanların Kafkas sınırlarına yakınlaşmasının, Kafkas sorununu çözmek ve bağımsızlığımızı yeniden tesis etmek amacıyla Almanya ile işbirliğine yönelik Türk politikasının değişmesi için belirleyici unsur olduğuna inanıyoruz.

Biz Azerbaycanlı özerkçiler, egemenliğimizin tanınmasının Almanlarla işbirliğimiz için gerekli bir şart olduğunu düşünüyoruz.

Elbette, bağımsız Kafkaslar, kazananın hakkı olarak Alman etki çevresinde olmalıdırlar. Fakat Kafkaslar, bir Alman sömürgesi biçiminde olursa, Kafkas halklarının tüm ulusal umutlarının çöküşünü temsil edeceklerdir. Böyle bir durumda sadece yeni efendi ortaya çıkar. Yani bir düşman yerine diğer bir düşman meydana gelir. Bu ikinci efendi kıyaslanamaz derecede daha iyi ve daha kültürlü olsa da, ama yine de efendi olacaktır. Özgürlüğü seven Kafkas halkı, tüm tarihi boyunca hizmetkâr rolüne yaklaşmamış ve her zaman özgürlüğü için savaşmıştır. Kafkas halklarının tarihsel yolu, İranlılara, Araplara, Türklere ve Ruslara karşı mücadelede verdikleri milyonlarca kurbanla doludur.

Almanya'nın bağımsızlığımızı tanıyacağından eminiz. Bizler ise, kendi tarafımızdan, bu rapor çerçevesinde hemen çalışmaya başlayacağız.

Ve hatta en nihayet Türkiye bu meseleye katılmazsa ve bizi engellerse, faal olarak elimizdeki tüm vasıtalarla Almanya'yı destekleyerek Anavatanımıza karşı görevimizi yerine getireceğiz. Bu koşullar altında çalışmak çok zor ve tehlikeli, fakat mümkün olacaktır. Kutsal görevimizden bizi hiçbir tehlike caydıramaz.

İşimizin organizasyonunun detayları her zaman özel bir raporda sunulabilir.

Çevirmen notu: İkinci bendi eksik.

Aslına uygundur: (imza)

Rusya Federasyonu Devler Arşivi

Fond P-9401

Opis 2

Delo 100

List 382, 383, 384, 385, 386.

Ekler

581
Перевод с немецкого

Копия

Германское посольство
И А 6032.

А н к а р а,
24 ноября 1941 года

Содержание: Руководитель азербайджанских турков
об освобождении Кавказа.

Направляю Вам доклад находящегося в Стамбуле
руководителя азербайджанских турков, представляющий
интерес с точки зрения будущего политического разви-
тия Кавказа.

И а п е н

В министерство иностранных дел
Берлин.

В е р н о: - *Oprenkova*

Копия к Н. Пол. У 4791/41.

Германско-советская война вселила надежду в порабощенные Советами народы Кавказа на освобождение их от рабства. Эта надежда по мере возрастания успехов германской армии переросла в убеждение.

Мы, азербайджанские национал-автономисты, каковыми мы являемся уже 20 лет, ищем для нашего народа выход из созданного коммунизмом невыносимого положения, при котором моральное разложение народа вместе с их физическим уничтожением угрожает самому существованию этого народа, и видим в германско-советской войне борьбу за наше освобождение и независимость. Мы готовы направить все наши желания и стремления на поддержку немцев в этой борьбе. Наш народ, который за 20 лет террора большевистского правительства принес в жертву десятки тысяч человеческих жизней лучших его сынов, готов и сейчас на какие угодно жертвы для освобождения от коммунистического кошмара и для восстановления своей политической независимости.

Тесная связь с нашим народом в Азербайджане, которая имела место в эти годы, дала нам возможность установить контакт с нашим народом и наладить двухстороннюю информацию. Сейчас, в связи с военными событиями, которые приближаются к границам Кавказа, восстановление этого контакта стало вопросом, имеющим большое значение и актуальность в деле достижения целей координации активной деятельности в нужный момент между германским командованием и возродившимся азербайджанским народом. Помимо связи с родиной, необходимо также и здесь в Турции провести соответствующую работу. Эта работа должна заключать в себе два момента:

1. Организационная работа для мобилизации находящихся в Турции активных азербайджанских сил.

Для выполнения первого пункта поставленной задачи сейчас имеются вполне благоприятные условия. Приближение падения советского владения и вместе с ним возможности падения русского господства, которое всегда угрожало существованию Турции, является осуществлением вековой мечты Турции. В связи с этим падением отделение Кавказа от России и создание независимых кавказских государств кажется Турции гарантией в будущем от возможной угрозы с севера. Эту гарантию они надеются получить силой германской армии. Таким образом сотрудничество с Германией диктуется Турции ее жизненно важными интересами и полностью совпадает с нашими чаяниями, чаяниями азербайджанских национал-патриотов. И если, несмотря на все это, в турецкой политике наблюдается известная нерешительность, то это объясняется, во-первых, характером турецкого президента, очень осторожного, осмотрительного и миролюбивого человека; во-вторых, надеждами на заключение мира между Англией и Германией до окончательной победы одной из сторон, при котором сохранение турецкого нейтралитета обеспечит ей максимум политических выгод и, наконец, тем, что в турецких правительственных кругах еще окончательно не исчезло английское влияние.

Однако, под влиянием значительных успехов германской армии и под давлением турецких военных кругов в правительственных кругах Турции все больше наблюдается стремление к сотрудничеству с Германией. Немалую роль в этих стремлениях играет также симпатия к Азербайджану в турецком обществе. Эти симпатии завоеваны Азербайджаном ценой потери его независимости 20 лет тому назад за спасение существования Турции, а также большой моральной и материальной под-

держкой, которую мусульманское благотворительное общество в Баку во время войны 1914-1918 гг. оказывало десяткам тысяч турецкого населения, проживавших тогда в оккупированных русскими областях Турции, чем они спасли тогда это турецкое население, с одной стороны, от голодной смерти, и с другой, от уничтожения армянскими партизанами. Организатором этой помощи был бывший главный уполномоченный благотворительного общества, автор этих строк, хорошо известный в турецких правительственных кругах как своей деятельностью в благотворительном обществе, так и своей дальнейшей политической работой на посту первого военного министра и позднее генерал-губернатора Карабаха в независимом Азербайджане. Это обстоятельство дает мне возможность поддерживать тесный контакт с турецкими политическими и особенно военными кругами, среди которых имеется много лиц, занимающих высокие посты и знающих меня еще по родине. Нечего и говорить о том, что возможность установления политического и военного сотрудничества между турками и немцами весьма облегчит и упростит первую часть нашей задачи и особенно организацию азербайджанских активных сил из числа многочисленного азербайджанского населения, которые эмигрировали от большевиков в Турцию.

На реке Арпачай имеется 60 деревень, населенные 5.000 азербайджанцев. Кроме этого, имеется около 300 партизан, которые дислоцируются главным образом в районе Карса. Около 60 азербайджанских офицеров находятся в турецкой армии. Вместе с этим решение турецкого правительства провести вербовку среди многочисленных старых азербайджанских, черкесских и абхазских эмигрантов создало бы большие кадры для солидной военной организации. Такая организация могла бы в нужный момент сыграть большую роль во время германских военных операций на Кавказе.

Мы надеемся, что активное участие в борьбе за освобождение Кавказа вместе с Германией и Турцией, совершенно незаинтересованных в территориальных завоеваниях на Кавказе, еще больше облегчит и ускорит освобождение Кавказа от англо-советского господства, сохранит страну от больших человеческих жертв и разорения и спасет нефтепромышленность Баку от уничтожения.

Мы уверены, что падение Москвы и приближение немцев к границам Кавказа является решающим фактором для изменения турецкой политики в направлении сотрудничества с Германией с целью разрешения кавказского вопроса и восстановления нашей независимости.

Признание нашего суверенитета кажется нам, азербайджанским автономистам, необходимым условием нашего сотрудничества с немцами.

Независимый Кавказ должен, конечно, по праву победителя находиться в сфере германского влияния. Но Кавказ представлял бы собой в форме немецкой колонии крушение всех национальных надежд кавказских народов. Появился бы только новый господин, т. е. один враг вместо другого, второй несравненно лучше и культурнее, но все же господин. Свободолюбивый кавказский народ в продолжении всей его истории не подходил к роли слуги и всегда боролся за свою свободу. Исторический путь кавказских народов усеян миллионами жертв, понесенных им в борьбе с персами, арабами, турками и русскими.

Мы уверены, что Германия признает нашу независимость. Мы же, со своей стороны, готовы немедленно приступить к работе в рамках настоящего доклада.

И даже, если Турция, в конце-концов, не примет участия в этом вопросе и будет чинить нам препятствия, мы выполним

наш долг перед родиной тем, что мы активно всеми имеющимися в нашем распоряжении средствами будем поддерживать Германию. Работа в таких условиях будет очень трудной и опасной, однако возможной. Никакие опасности не могут удержать нас от нашей святой обязанности.

Подробности организации нашей работы могут быть представлены в любое время в особом докладе.

Примечание переводчика: Второй пункт отсутствует.

В е р н о: *С. Рендлер*

